

Úvod do systematizace českého jazyka

POKRAČOVÁNÍ Z AVD REVUE IV/ 2016 ...

Gramatické kategorie sloves:

V češtině, podobně jako v jiných slovanských jazycích, rozlišujeme u sloves tyto gramatické kategorie: osoba, číslo, způsob, čas, rod sloves, vid. V neutrální komunikaci si tak nejdříve maně, znaje systém rodného jazyka v podstatě automaticky, rozmyslíme, jak z hlediska mluvčího se chceme ve vztahu k ději vyjádřit, potom uvažujeme o dalších kategoriích. A právě toto vyjadřují společně kategorie osoby a čísla – viz následující tabulka tvarů sloves.

Tvary sloves v přítomném času (PRÉS)

osoba	číslo	popis	příklady
1. osoba	SG	Mluvčí vyjadřuje to, co sám dělá.	píšu
2. osoba	SG	Mluvčí vyjadřuje to, co dělá jiná přítomná osoba.	píšeš
3. osoba	SG	Mluvčí vyjadřuje to, co dělá jiná nepřítomná osoba.	píše
1. osoba	PL	Mluvčí vyjadřuje to, co dělá přítomná skupina, jejíž je sám mluvčí.	píšeme
2. osoba	PL	Mluvčí vyjadřuje to, co dělá přítomná skupina, jejíž není sám mluvčí.	píšete
3. osoba	PL	Mluvčí vyjadřuje to, co dělá nepřítomná skupina.	píšou

Poznámka:

Zde slovem „mluvčí“, které je odvozeno od slovesa „mluvit“ (mluví, mluvil, IV. typ), rozumíme ten, kdo zrovna „mluví, hovoří, něco ústně sděluje, říká“ (od toho pak „řeč“, „řečník“).

Systematizace sloves v češtině:

Základní tvary „nést, nese, nesl“ (infinitiv, 3. osoba SG, PRÉS a PRÉT) byly dříve autory starších českých gramatik vybrány z několika podstatných důvodů. Infinitiv slovesa bývá vždy uveden v překladových slovnících. Pro typologii sloves se ukázala jako nejvýhodnější právě forma 3. osoby, protože v přítomném čase se v ní vyskytuje pouze příslušné zakončení a v minulém čase není zatížena pomocnou složkou jako formy jiných osob.

Pro lepší přehlednost se budeme přidrřovat následující systematizace základních tvarů sloves – viz tabulka:

Základní tvary sloves

sloveso „ dělat “ (vid nedokonavý)	popis tvaru slovesa	sloveso „ udělat “ (vid dokonavý)	popis tvaru slovesa
dělat	infinitiv	udělat	infinitiv
dělá	3. os., SG, PRÉS	udělá	3. os., SG, FUT
dělal	3. os., SG, PRÉT	udělal	3. os., SG, PRÉT

Poznámky:

Podle těchto třech základních tvarů přiřadíme sloveso k příslušnému typu a vzoru a pomocí analogie tvoříme příslušné „slovesné tvary určité“, tj. VF (VF – verbum finitum). Zpravidla se tvoří od „sloves vidu nedokonavého“ odvozená „slovesa vidu dokonavého“ (vidové páry), a to pomocí různých předpon a přípon. Slovesa vidu dokonavého označují děj ohraničený bez ohledu na kategorii času. Další podrobnosti k systematizaci sloves – viz například: Nekovářová, A.: Čeština pro život, Praha, 2008.

Typologie dle kmene přítomného

V typologii slovesných tříd dle kmene přítomného je také názorně vidět jejich produktivnost a sblížování typů v běžné komunikaci – viz tabulky níže.

Třídy sloves, PRÉS

I.	II.	III.	IV.	V.
-e	-ne	-je	-í	-á
nese	tiskne	kupuje	prosí	dělá
nes-*	tiskn-*	kupuj-*	pros-*	děl-*
-u	-u	-u**	-ím	-ám
-eš	-eš	-eš	-íš	-áš
-e	-e	-e	-í	-á
-eme	-eme	-eme	-íme	-áme
-ete	-ete	-ete	-íte	-áte
-ou	-ou	-ou***	-í	děl-ají

Poznámky:

* Forma kmene přítomného po odtržení koncovky PRÉS

** Ve vysokém stylu u III. třídy alternuje koncovka „kupuj-i“

*** Ve vysokém stylu u III. třídy alternuje koncovka „kupuj-í“

Nejproduktivnějším typem je typ první, tj. „-e“. V běžné komunikaci se první tři typy v PRÉS sblížují, v PRÉT se ale u nich zachovávají jejich specifika. V 1. osobě PL nelze zkracovat pravidelnou všeobecnou koncovku „-me“, protože by mohlo docházet k nedorozumění, zdali se u IV. typu jedná o SG nebo PL. Další podrobnosti k slovesům – viz například: PMČ, Praha, 2008.

Vyjádření kategorií způsobu a času

	čas		
způsob	minulý	přítomný	budoucí
oznamovací (IND)*	psal	píše	bude psát
	2. os., SG	1. os., SG	2. os., PL
podmiňovací (KOND)**	psal bys	psali bychom	psali byste
rozkazovací (IMP)***	piš!	pišme!	pište!

Poznámky:

* O času v současné češtině uvažujeme pouze u IND. Zde příklady v 3. os. SG.

** V KOND lze vytvořit všechny tvary slovesa pro tři různé osoby v obou číslech (SG i PL). O kategorii času v KOND neuvažujeme.

*** V IMP se nejedná o úplné paradigma, lze vytvořit pouze 2. os. SG, 1. a 2. os. PL. O kategorii času v IMP neuvažujeme. Obvykle se v těchto větách používá na konci znak vykřičníku „!“.

Vyjádření způsobu podmiňovacího (KOND):

V českém jazyku se KOND vyjadřuje pomocí složeného tvaru slovesného, který se skládá z činného přičestí minulého a pomocné složky „by“, která se pro jednotlivé osoby mění – viz tabulka.

KOND slovesa „koupit“ (systémové tvary: „koupit, koupí, koupil“)

Osoba	SG	PL
1.	koupil bych	koupili bychom
2.	koupil bys	koupili byste
3.	koupil by	koupili by

Poznámky:

Pozor na některé odlišné tvary v KOND u zvrtných sloves! Zvrtná částice „se“, (případně „si“) se zpravidla píše samostatně, a to zpravidla na konci příslušného určitého tvaru slovesného. Například: „zastavil bych se“. Kategorie „rodu jmen“ se v slovesných tvarech KOND projevuje v češtině jak v SG, tak v PL. Používání pomocné složky „by“ v nezměněném tvaru, tedy ve formě částice (pouze s obměňováním pomocné složky slovesa „být“) se považuje za projev nekorektnosti mluvčího!

Vyjádření kategorie rodu sloves:

Významnou roli, především v psaných a odborných, textech hraje též kategorie „rodu sloves“ (prosím, neplést s kategorií „rodu jmen“!). Často slouží k depersonalizaci věty. Z kontextu se potom rozumí samo sebou, kdo že se zasloužil, například, o nový objev, případně kdo provádí činnost. V běžné komunikaci se zpravidla používají tvary rodu sloves činného (aktivum).

Pro formy rodu sloves trpného (pasivum) lze použít dva různé způsoby:

a) při pomoci pasiva slovesa: „Objevil jsem (tedy „já, objevitel“) nového pavouka.“, můžeme utvořit větu ve formě pasiva: „Byl objeven nový pavouk.“ Tento způsob se používá častěji v písemné komunikaci. Jeho výhodou je, že se mění pouze pomocná složka VF (tvary pomocného slovesa „být“), nikoliv neurčitý tvar plnovýznamového slovesa.

b) při pomoci zvratného slovesa: Od věty ve formě aktiva: „Řemeslníci opravují dům.“, lze utvořit větu ve formě pasiva: „Dům se opravuje.“ Tento způsob se používá častěji v ústní řeči, vzhledem k jeho úspornosti. Jeho nevýhodou je, že se mění tvar plnovýznamového slovesa. Pozor, opravdu „dům sám sebe neopravuje“, ač bylo použito formy slovesa „opravovat se“!

Záporné tvary sloves

V českém jazyku se záporné tvary sloves tvoří zpravidla zcela pravidelně, a to pomocí prefixu „ne-“ (platit, neplatit). Jedná se tedy o nedílnou součást slova na rozdíl od ruštiny. Názorný příklad vidového páru (dvojice) – viz tabulka.

Tabulka pravopisu negativních sloves

vid	PRÉT	PRÉS	FUT
nedokonavý	neplatil	neplatí	nebude platit
dokonavý	nezaplatil		nezaplatí

Přechodníky (transgresivy)

Tyto tvary sloves se využívají častěji v odborněji zaměřených textech, slouží především ke kondenzaci textu. Z gramatických kategorií vyjadřují číslo, čas, rod sloves, vid a též kategorii rod jmen. Přechodník přechodný (transgresiv PRÉS) se zpravidla tvoří od sloves vidu nedokonavého a přechodník minulý (trns. PRÉT) od sloves vidu dokonavého. Názorné příklady – viz tabulka níže.

Příklady přechodníků

transgresiv	M, SG	F, SG	N, SG	M, F, N, PL	vid slovesa
PRÉS	nesa	nesouc	nesouc	nesouce	nedokonavý
PRÉS	volaje	volajíc	volajíc	volajíce	nedokonavý
PRÉT	přines	přinesši	přinesši	přinesše	dokonavý
PRÉT	uviděv	uviděvši	uviděvši	uviděvše	dokonavý

Poznámka:

I ve formách přechodníku se projevuje tendence češtiny ke sblížování forem F a N v SG u zájmen, číslovek i zde, jako například: „můj, moje, moje“, „dva, dvě, dvě“, „trpě, trpíc, trpíc“.

Pokračování ...

Radan Kapucián